

نقدی بر درآمدی بر جامعه‌شناسی زبان

یحیی مدرس. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۱.
چاپ سوم، ۳۷۶ صفحه.

رضا امینی^۱

۱. بررسی شکلی

کتاب دارای پیش‌گفتار، بیان صریح هدف، مقدمه فصل، نتیجه‌گیری، جدول، تصویر، فهرست اعلام و منابع است. صحافی کتاب از کیفیت مطلوبی برخوردار است. طرح جلد کتاب نیز با موضوع آن سازگار است. قطع کتاب، حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی آن نیز متناسب با اهدافی است که کتاب برای آن به کار برده می‌شود، بدین دلیل که این کتاب بیشتر به عنوان یک منبع درسی معرفی می‌شود نوع حروف، اندازه آنها و شمار خط‌های هر صفحه و همچنین قطع کتاب در راحتی خواننده به هنگام خواندن آن تاثیر زیادی دارد.

این کتاب را می‌توان به عنوان منبع اصلی درس «جامعه‌شناسی زبان» در دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری معرفی کرد. با توجه به آنکه نثر کتاب بسیار روان نوشته شده است، و همچنین با توجه به آنکه مطالب حوزه جامعه‌شناسی زبان از جذابیت زیادی برخوردار است به‌ویژه اگر با موضوعات و مسائل جامعه‌شناسی زبان در ایران در پیوند باشد می‌توانیم بگوییم که حجم ۳۷۶ صفحه‌ای این کتاب برای درس جامعه‌شناسی زبان که به‌صورت دو واحد درسی ارائه می‌شود، زیاد نیست. این کتاب چاپ سوم است. با توجه به آنچه مولف در «پیش‌گفتار چاپ سوم» گفته است: «بازبینی و ویرایش صوری (تغییر فونت، تغییر الگوی پانویس‌ها، ارجاعات، جدول‌ها، نمودارها و...) و نیز تغییرات محتوایی محدود (افزودن پارامای مطالب در بخش‌هایی از کتاب)» انجام گرفته است و به تعبیر مولف در همین پیش‌گفتار «درواقع می‌توان چاپ سوم را ویراست تازه‌ای از کتاب دانست با تغییرات حداقلی و ملایم.» می‌توان گفت، چاپ سوم کتاب، نسبت به چاپ‌های پیشین آن از آراستگی بسیار بیشتری برخوردار است.

---

۱. استادیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

از نظر رسایی و روان بودن زبان نگارش، این کتاب به‌واقع از بهترین‌های نثرهای علمی فارسی در حوزه زبان‌شناسی است. به‌گونه‌ای که در هیچ جایی از کتاب، اثری از زبان ترجمه‌ای دیده نمی‌شود، و کتاب بسیار خوشخوان است. از نظر ویرایشی کتاب دارای وضعیت مطلوبی است؛ و در زمینه رعایت قواعد ویرایش و نگارش، تنها چند نکته جزئی، قابل گفتن به نظر می‌رسد که البته برخی از آنها هم شاید سلیقه‌ای باشد. یکی اینکه نیازی نیست که سطر نخست پاراگرافی که بلافاصله در زیر عنوانی قرار می‌گیرد همانند پاراگراف‌های دیگر متن دارای تورفتگی در آغاز سطر باشد، بدین دلیل که کارکرد تورفتگی مشخص کردن پاراگرافی از پاراگراف‌های دیگر متن است که در مورد پاراگراف نخست خودبه‌خود چنین چیزی اتفاق می‌افتد. نکته دوم در مورد شماره‌هایی است که به زیرعنوان‌های فصل‌های کتاب داده شده که پس از آنها یک خط فاصله هم افزوده شده است (برای نمونه، «۳-۴-۲- شرایط و انگیزه‌های قرض‌گیری زبانی:» (ص ۱۰۲) که زاید به نظر می‌رسد. همین نکته را می‌توان در مورد «:» هم که پس از زیرعنوان‌ها آمده است، گفت. همچنین بهتر بود که واژه‌هایی چون «دو زبانگی»، «چند زبانگی»، «زبان‌شناسی»، «چی نوک»، «نیمه رسمی»، «تک مبدئی»، «جامعه‌شناسی» و... در سراسر کتاب به‌صورت یک‌دست به‌صورت «دو زبانگی»، «چند زبانگی» و «زبان‌شناسی»، «چی نوک»، «نیمه رسمی»، «تک‌مبدئی»، «جامعه‌شناسی» و... به‌کار می‌رفت.

۲. بررسی محتوایی

از عمر حوزه مطالعاتی که با نام «جامعه‌شناسی زبان» یا «زبان‌شناسی اجتماعی» شناخته می‌شود، بیش از چند دهه نمی‌گذرد که همین دست‌کم در زمان انتشار چاپ نخست کتاب، باعث شده بود، کمتر به جنبه‌های اجتماعی کاربرد زبان در ایران توجه شود (به استثنای مواردی همچون مقاله دکتر ناصر تکمیل همایون در سال ۱۳۵۵ در مجله فرهنگ و زندگی، یا پژوهش‌هایی چون رساله دکتری دکتر یحیی مدرسی که در آمریکا انجام گرفته بود). اما در این کتاب مولف در هر جا که مناسب بوده است، نمونه‌هایی از زبان فارسی یا موقعیت‌های زبانی ایران مطرح کرده است. بنابراین این جنبه از کار مولف دست‌کم در زمان انتشار کتاب در سال ۱۳۶۸ دارای نوآوری است و به بومی شدن مطالعات زبان‌شناسی اجتماعی در ایران کمک کرده است.

کتاب از هر لحاظ، دارای انسجام ساختاری و انسجام منطقی در کل کتاب و همچنین در هر یک از فصل‌های آن است.

در میان منابعی که مولف از آنها بهره برده است، هم آثار مربوط به جامعه‌شناسی دیده می‌شود،

هم آثار مربوط به زبان‌شناسی. همچنین میزان آثار انگلیسی که مولف بدان‌ها ارجاع داده است چند برابر آثار فارسی است که این هم البته با توجه به نو بودن موضوع جامعه‌شناسی زبان در ایران سال ۱۳۶۸ طبیعی است. در منابعی که مولف بدان‌ها ارجاع داده است از جمله مقاله «گفتاری در جامعه‌شناسی زبان» دکتر ناصر تکمیل همایون، و آثار نویسندگانی چون لباو، ترادگیل، واینریش، هاگن، ولفرم، برنستاین، فیشرمن و... دیده می‌شود؛ که اولی به نظر می‌رسد نخستین پژوهش منتشرشده در این حوزه در ایران است، و بقیه نیز از به‌نامان حوزه مطالعات جامعه‌شناسی زبان هستند.

در فصل نخست کتاب، مولف تلاش کرده است تعریفی از زبان و جامعه و همبستگی‌های آنها با هم به‌دست دهد. سپس تمایزات دو اصطلاح ترکیبی «جامعه‌شناسی زبان» و «زبان‌شناسی اجتماعی» و علت اینکه آنها در بسیاری از موارد به‌جای هم به‌کار گرفته می‌شوند را توضیح دهد. از این‌رو، این فصل به‌خوبی زمینه را برای ورود به موضوعی که کتاب به آن می‌پردازد، فراهم کرده است. تمامی فصل‌های دیگر کتاب نیز با یک مقدمه آغاز می‌شود و با نتیجه‌گیری پایان می‌پذیرد. در واقع، نخست زمینه بحث فراهم و سپس پس از طرح مباحث، نتیجه‌گیری می‌شود. افزون‌براین، در فصل‌های مختلف کتاب ۱۷ نمودار، جدول و نقشه هم استفاده شده است که آنها هم در تفهیم بهتر مطالب نقش زیادی دارند. همچنین با توجه به خصلت بحث‌های جامعه‌شناسی زبان، در موارد بسیاری، آنچه درباره موقعیتی گفته می‌شود با موقعیت‌های دیگر مقایسه شده است که همین نیز سویه آموزشی کتاب را تقویت کرده است. برای مورد اخیر، می‌توان فصل «برنامه‌ریزی زبان» کتاب را نمونه آورد که در آن به جنبه‌های مختلف برنامه‌ریزی زبان در ایران، هند، پاکستان، شوروی پیشین، چین، ترکیه، و... توجه شده است.

ترکیب و چینش فصل‌های این کتاب و مطالبی که در آنها آمده، همانند کتاب‌های شناخته‌شده «جامعه‌شناسی زبان» است که به انگلیسی نوشته شده است. بدین‌معنی که کتاب با یک فصل مقدماتی که حوزه «جامعه‌شناسی زبان» را معرفی می‌کند، آغاز می‌شود و با فصل «برنامه‌ریزی زبان» پایان می‌یابد در میان این دو فصل نیز فصل‌های دیگری آمده است که به طور معمول به موضوعاتی چون «تنوع زبانی»، «زبان‌های پیچین و کریول» «جامعه‌های زبانی» و... نظر دارند. از این‌رو، با اطمینان می‌توان گفت، این کتاب درآمد خوبی است به «جامعه‌شناسی زبان» و برای درس دوواحدی که در دوره کارشناسی ارشد زبان‌شناسی در ایران ارائه می‌شود، کاملاً مناسب است.

محتوای اثر با عنوان و فهرست آن منطبق است. مباحثی که در کتاب آمده یک‌سره مربوط به حوزه جامعه‌شناسی زبان است؛ و در کتاب، ناهماهنگی میان آنچه در فهرست آمده است با آنچه که در

متن آمده است، دیده نمی‌شود.

صرف نظر از برخی «تغییرات حداقلی و ملایم»، مطالب کتاب همانی است که در چاپ نخست آن در سال ۱۳۶۸ آمده است. از این رو، داده‌ها و اطلاعاتی که دربارهٔ موقعیت‌های زبانی مختلف در کتاب داده شده است تازه نیستند؛ و بنابراین با توجه به پژوهش‌های بسیاری که در حوزه جامعه‌شناسی زبان، و به‌ویژه در ایران و دربارهٔ زبان فارسی، انجام گرفته است، چنانچه ویراست نوی از کتاب منتشر می‌شده می‌توانست در بردارندهٔ داده‌ها و اطلاعات نوتری باشد. با این همه، کتاب به‌خاطر نگارش بسیار مطلوب آن و به‌خاطر آنکه اصولاً بسیاری از مباحث مطرح‌شده در آن از مباحث بنیادین جامعه‌شناسی زبان و زبان‌شناسی اجتماعی است، اکنون دارای خصلتی کلاسیک شده که سوای از اطلاعات و داده‌ها، همواره در نوشتگان زبان‌شناسی قابل ارجاع است. موردی از استفاده از منبع، بدون ذکر مأخذ مشاهده نشد. از نظر دقت در استنادات و ارجاعات اثر، هیچ‌گونه خردهای بر کتاب وارد نیست. و هر جا مطالبی از منبعی گرفته شده، منبع آن با رعایت اصول نگارش و ارجاع‌دهی علمی ذکر شده است. کتاب دارای زبان و روحی کاملاً علمی است، و جهت‌گیری خاصی در آن دیده نمی‌شود. تنها نکته‌ای که از این لحاظ در آن برجسته است، همانند همتایان دیگر آن، تلاش برای برجسته کردن بُعد اجتماعی کاربرد زبان است که در رویکردهای دیگر زبان‌شناسی یا عمداً کنار گذاشته شده است، یا با غفلت روبرو بوده است. چنین کتاب‌هایی به بومی شدن علم در ایران کمک می‌کنند.

در تمامی فصل‌های کتاب، اصطلاحات تخصصی به طور مناسب به کار برده شده است. و با آنکه در مواردی اصطلاحات حوزه جامعه‌شناسی با اصطلاحات حوزه زبان‌شناسی در کنار هم یا در ارتباط با هم به کار برده می‌شوند، نشانی از ابهام یا ناهماهنگی تحلیل‌ها و تبیین‌ها در کتاب دیده نمی‌شود. برای نمونه، در فصل ششم - «گوناگونی‌های زبانی» - مباحثی مربوط به همبستگی متغیرهای زبانی و غیرزبانی و تاثیر عوامل جغرافیایی و اجتماعی بر زبان و کاربرد آن در اجتماع مطرح شده است که مستلزم کاربرد دقیق اصطلاحات جامعه‌شناسی و زبان‌شناسی در پیوند با هم بوده است. بدین دلیل که این کتاب، نخستین کتاب جامعه‌شناسی زبان در زبان فارسی است، بسیاری از برابرنهادهایی که مولف در این کتاب برای واژگان انگلیسی به کار برده، پیش‌تر در زبان فارسی وجود نداشته است. بنابراین یکی دیگر از امتیازات این کتاب مجموعه چشمگیری از واژگان تخصصی است که به گنجینه واژگان زبان‌شناسی فارسی بخشیده است. به‌طور کلی می‌توانیم بگوییم که برابرنهادهای اصطلاحات تخصصی انگلیسی برای فارسی‌دان‌ها شفاف و فهم‌پذیر است؛ که این هم خواندن کتاب را برای خواننده ساده‌تر می‌کند، و هم امکان کاربرد اصطلاحات تخصصی را به‌صورت‌های اشتقاقی مختلف ممکن می‌سازد.

برای نمونه، برای دو اصطلاح ترکیبی *restricted code* و *elaborated code* که در نوشته‌های برن استاین درباره همبستگی میان رفتار زبانی و طبقه اجتماعی به کار رفته، «کد گسترده» و «کد محدود» به کار رفته است که خواننده با خواندن مطالبی که درباره آنها گفته شده است کاملاً به فهم روشنی درباره آنها دست پیدا می‌کند. در صفحه ۶۲ نیز با واژه «تورولوژی» برخورد می‌کنیم که به نظر می‌رسد در زمان نوشتن کتاب هنوز برابر «عصب‌شناسی» برای آن پیشنهاد نشده بوده است.

۳. ارزشیابی کلی و پیشنهادها

این کتاب می‌تواند برای درس جامعه‌شناسی زبان در رشته‌های زبان‌شناسی، جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی در مقاطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری مورد استفاده قرار گیرد. کتاب به عنوان منبع درسی، کاملاً متناسب با درس دوواحدی جامعه‌شناسی زبان در دوره کارشناسی ارشد زبان‌شناسی است، اما برای دوره دکتری در کنار آن باید کتابها و مقاله‌های دیگری، که با جزئیات بیشتری به موضوعات حوزه جامعه‌شناسی زبان پرداخته است، به دانشجو معرفی شود.

همان‌گونه که ذکر شد این کتاب دارای زبانی بسیار روان است که این خود امتیاز بزرگی است که موجب کارآمدی هرچه بیشتر زبان فارسی در زمینه‌های علمی می‌شود. از سوی دیگر، این کتاب نخستین کتابی است که در حوزه جامعه‌شناسی زبان در ایران منتشر شده و از این نظر سهم بسیاری در گسترش این حوزه مطالعاتی در ایران دارد. تنها پیشنهادی که می‌توان برای بهتر شدن و در واقع روزآمد شدن این کتاب مطرح کرد، افزودن داده‌ها و اطلاعات جدید و نتایج پژوهش‌هایی است که در چند دهه گذشته در جهان، و به‌ویژه درباره زبان فارسی و دیگر گویش‌ها و زبان‌های ایران، در حوزه جامعه‌شناسی زبان، انجام گرفته است.